

УДК 821.161.2-1.09+821.161.1-1.09

**ДИСИДЕНТСЬКІ ПОЕТИЧНІ ПОСЛАННЯ 1970-Х РОКІВ
У ПОРІВНЯЛЬНОМУ АСПЕКТІ (ТЮРЕМНО-ТАБІРНІ ВІРШІ В. СТУСА
ТА «НІЗВІДКИ З ЛЮБОВ'Ю, НАДЦЯТОГО КВІТНЕПАДА...»¹
Й. БРОДСЬКОГО)**

Анотація

У статті йдеться про біографічне й ідейне підґрунтя віршів-послань двох поетів – співвітчизників і сучасників Василя Стуса та Йосипа Бродського – і про жанрову й образно-поетичну близькість, зумовлену епохою, культурною традицією та долею дисидентів.

Ключові слова: вірш-послання, дисидентство, Василь Стус, Йосип Бродський, екзистенційні мотиви, поезика, жанрова специфіка, компаративістське зіставлення.

Аннотация

Колошук Н. Г. Диссидентские поэтические послания 1970-х годов в сравнительном аспекте (тюремно-лагерные стихи В. Стуса и «Ниоткуда с любовью, надцатого мартабря...»). В статье идёт речь о биографической и идейной почве стихов-посланий двух поэтов – соотечественников и современников Василя Стуса и Иосифа Бродского, – о жанровой и образно-поэтической близости, обусловленной временем, культурной традицией и судьбой диссидентов.

Ключевые слова: стихотворение-послание, диссидентство, Василий Стус, Иосиф Бродский, экзистенциальные мотивы, поэтика, жанровая специфика, компаративистское сопоставление.

Summary

Koloshuk N. G. Dissident poetic epistles of the 1970-s in the comparative aspect (prisonous-camp poems by V. Stus and “From nowhere with love, the enth of Marchember” by J. Brodsky). The article deals with the biographical and ideological basis of the epistle poems of both poets – Vasyl Stus and Joseph Brodsky’s countrymen and contemporaries – and with the genre and figuratively poetic similarity caused by the cultural tradition, time and dissidents’ fate.

Key words: epistle poem, dissidence, Vasyl Stus, Joseph Brodsky, existential motifs, genre specificity, comparative juxtaposition.

Постановка проблеми. Коли ця розвідка в первісному варіанті була прочитана як доповідь на ювілейній науковій конференції «*Иосиф Бродский в XXI веке*» (Санкт-Петербурзький державний університет, 21 травня 2010 року) [див.: 7],

¹ Пер. з рос. І. Лучука.

більшість присутніх іменитих російських знавців творчості нобелівського лауреата² не схвалили задуму порівняння з дисидентом-українцем. Мовляв, Бродський – не дисидент, не вважав себе політичним опонентом радянської влади, тому взагалі – «зачем?». Зізнаюся: мій задум до певної міри був провокаційним – хотілося запропонувати саме таке порівняння (хай і звужене до кількох поетичних текстів) науковцям, які ніколи не розглядали «свого» Бродського у порівнянні зі чужим для них «українським націоналістом». Адже подібна рецепція-несприйняття-відштовхування Чужого / Іншого, якої я інтуїтивно побоювалася, багато в чому показова для стану сучасної літературознавчої компаративістики на пострадянських теренах і відповідного менталітету читацької публіки: за радянських часів порівняння національного з окраїн імперії та російського могло бути проведене лише з позицій визнання значнішої потуги російської культури; то чи змінилася й наскільки змінилася ситуація за останні два десятиліття? Із гіркотою відчула, що з боку російських колег, по суті, не змінилася... Однак порівнювати, на моє переконання, усе-таки варто, бо, як писала М. Коцюбинська, «актуальне завдання літературознавства – вивести творчість Стуса за межі суто українського літературного контексту, включити її в контекст світової літератури. Створювати протизвагу глянцюванню й здешевленню поета і безоглядній політизації» [8, 37]. Зрештою, обидва поети того варті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зіставлення віршів Бродського і Стуса ніколи не проводилося, хоча в дискусії відвідувачів інтернетного сайту, які обговорювали скандальний вірш «На незалежність України», ім'я українського поета раз по раз згадувалося, бо в цьому обговоренні брав участь перекладач віршів Стуса російською Олександр Закурєнко [див.: 11]. У дослідженнях про Бродського є чимало коментарів і докладних аналітичних розвідок щодо вірша «*Ниоткуда с любовью, надцатого марта...*» [див., напр.: 14; 15; та праці В. Полухіної, В. Кулле, Л. Лосєва й ін., вказані в бібліографічному огляді: 9]]. Про лірику Стуса писали найвідоміші та найавторитетніші наші літературознавці, у тому числі його

² Учасникам обговорення доповіді, особливо п. Валентині Полухіній, висловлюю щирі вдячність за зроблені слушні зауваження щодо моїх очевидних помилок, які, на жаль, не було змоги виправити при публікації тодішнього варіанту розвідки.

друзі-сучасники – Іван Дзюба, Михайлина Коцюбинська. У найповнішому виданні творів вказано джерела появи кожного відомого публікаторам вірша з «Палімпсестів» (варіанти віршів цієї збірки складають обидві книги третього тому [див. «Примітки»: 17, 416-477]), однак про достатню її дослідженість говорити не доводиться. Далеко не все в цих текстах відчитане; компаративний аспект майже завжди допомагає виявити несподіване.

Формулювання **мети** статті (**постановка завдання**). Отже, зіставимо названі вірші-послання обох поетів крізь призму жанрової, віршової та образно-стильової поетики, через вияв екзистенційної проблематики та біографічного підґрунтя.

Виклад основного матеріалу. Вірш Бродського «*Ниоткуда с любовью, надцатого марта...*» написано в перші роки його еміграції й опубліковано в 1975-1976 рр. у циклі «*Часть речи*» [див.: 4, 452]. Тюремно-табірні послання – як правило, у листах до дружини – його сучасника (майже ровесника) Василя Стуса створені в умовах найжорсткішої цензури в 1972-1979 рр. і входять у посмертно опубліковану збірку під назвою «Палімпсести» [див. перше видання в Україні: 16].

Підставою для порівняння є історична близькість творів обидвох поетів – співвітчизників і сучасників із не далекої від нас епохи – та жанрова й образно-поетична близькість, зумовлена своїм часом, культурною традицією близьких країн та долею дисидентів. Між поетами є й опосередкований біографічний зв'язок: той самий ленінградський критик Михаїл Хейфец, котрий написав передмову до першого самвидавного зібрання творів Бродського в 1973 році і поплатився за неї тюремним строком [див.: 10; 19], деякий час відбував покарання в Мордовських таборах («Дубровлаг») і в лютому 1976 року зустрівся та за короткий час подружився там із Василем Стусом, про якого ще за життя друга написав свій проникливий і теплий нарис-спогад «*В украинской поэзии сейчас нет никого крупнее...*». Нарис увійшов до мемуарного циклу «Українські силуети» [20, 7-100] і донині є чи не найяскравішим зі всіх пізніших спогадів про українського поета [див., зокрема, найпізніше зібрані у виданні: 12; 13].

Стус і Бродський дійсно антиподи у своєму ставленні до дисидентства. Бродський, як відомо, не вважав себе дисидентом, а в останні роки життя виявився

хоча й не ортодоксальним, а все ж патріотом вимушено залишеної ним держави – СРСР; це очевидно в його ставленні до самостійної України (вірш «На незалежність України» 1992 р., що викликав цілу зливу суперечливих відгуків) [див.: 2; 11]. Стус міг би про себе сказати поетичними рядками старшого друга Івана Світличного: «Я дисидент в законі»; «Я – дисидент. Та не зрікаюсь роду / І племені свого. Належу їм / Усім нутром» (із сонетного циклу «Я – дисидент»). Радянська влада руками КДБ планомірно робила зі свободомислячих українських інтелігентів-шістдесятників дисидентів, видаючи їх за «відщепенців» в очах законослухняної більшості громадян [див. розділ «Дисиденти. Опір як форма існування»: 5, 121-176].

Послання / вірш-посвята в ліриці Бродського – особливо часто використовуваний жанр [див.: 3]. Ідучи за давньою, потужною поетичною традицією російської лірики, поет вкладав у цю форму найрізноманітніший зміст – від історіософського («До Євгенія» з «Мексиканського дивертисменту») або сатиричного («Кінець прекрасної епохи») до політично злободенного («На смерть Жукова»), бурлескно-травестійного чи інтимно-трагічного («Двадцять сонетів до Марії Стюарт», «На смерть друга» та ін.). Серед такого розмаїття аналізований вірш «*Ниоткуда с любовью, надцатого мартобря...*» виділяється особливо пронизливим звучанням ностальгійної теми, котра у віршах перших еміграційних років автора, як правило, приглушувалася, маскувалася іронією, стилізацією, травестією, квазіісторичним чи міфологічним антуражем («Листи до римського друга», «*Классический балет есть замок красоты...*», «Одіссей Телемаку» та ін.). У вірші «*Ниоткуда с любовью...*» ностальгійні мотиви на поверхні, а іронія проривається відчаєм, ледь стримуваним болем, однак текст породжує й відчуття невизначеності, двоїстості, адже з певністю сказати, до кого поет звертається, не дає підстав:

*Ниоткуда с любовью, надцатого мартобря,
дорогой уважаемый милая, но неважно
даже кто, ибо черт лица, говоря
откровенно, не вспомнить уже, не ваши, но
и ничей верный друг вас приветствует с одного
из пяти континентов, держащегося на ковбоях;*

*я любил тебя больше, чем ангелов и самого,
и поэтому дальше теперь от тебя, чем от них обоих;
поздно ночью, в уснувшей долине, на самом дне,
в городке, занесённом снегом по ручку двери,
извиваясь ночью на простыне –
как не сказано ниже по крайней мере –
я взбиваю подушку мычащим «ты»
за морями, которым конца и края,
в темноте всем телом твои черты,
как безумное зеркало, повторяя [4, 452].*

Суспільно-історичний зміст, що стоїть за цим текстом, деталі побуту, біографії уведені в його тканину скупю й ніби мимохідь: країну, де перебуває ліричний герой, він називає *«одним из пяти континентов, держащимся на ковбоях»*, обігруючи в іронічному перифразі найтривіальніший брендовий штамп американської культури, а за визначенням місця, де проживає – *«в городке, занесённом снегом по ручку двери»* – вгадуються реальні обставини його життя (викладання в американських університетах), однак представлені так, ніби він потрапив кудись у провінційну глушину на краю світу, а не в цивілізовану обжиту Америку. Причини еміграції (це слово в поетичні тексти Бродського ніколи не входило) позначені завуальовано: *«...я любил тебя больше, чем ангелов и самого, / и поэтому дальше теперь от тебя, чем от них обоих...»*.

Особливо часто застосовуваний Бродським прийом умовчання тут спрацьовує в контексті негативного позначення обставин посилення «листа»: *«ниоткуда», «неважно / даже кто... не вспомнит уже, не ваши, но / и ничей верный друг...»*. Вірш, викликаний до життя особистим переживанням³ нелегких для автора перших років у чужій країні, тим самим набуває філософськи-універсального сенсу: ми читаємо його як зізнання відчуженої людини – одного з численних *l'etranger*'ів у світовій літературі ХХ століття, як крик болю із серця одинака, що загубився в

³ Більшість коментаторів, у тому числі Валентина Полухіна, стверджують, що цей вірш є любовним посланням до «М. Б.» – тобто до Марини Басманової – першої дружини поета, залишеної в Ленінграді.

байдужому світі й марно намагається втримати в пам'яті колись дорогих людей («*ибо черт лица... не вспомнить*» і т. д.).

За типом світовідчуття послання Бродського можна порівняти з медитаціями в'язня в ліриці В. Стуса, де сходить болем душа, вириваючись за земні межі:

<...>

*Німі, нерозпізнанні вже уста,
серця студені, тьмою взяті очі
і шкарубкі долоні, де вже доль
не розпізнаєш лінії.*

То рештки

*душі твоєї, що напівжива.
О болю болю болю мій!
Куди мені податися, щоб тільки
не трудити роз'явленої рани,
не дерти серця криком навісним?*

<...>

(«Виснажуються надра: по світах...»

із циклу «Трени М. Г. Чернишевського» [17, 63])

Різниця ступеню трагічного звучання цілком пояснюється умовами створення текстів: душевний досвід ліричного героя у В. Стуса набагато болючіший, його метафізичні складові виходять за межі доступного буденній свідомості, оскільки перебування автора за ґратами й колючим дротом наклало на них свій відбиток. Стусівські вірші-послання звучать серйозно і трагічно, найпоширеніший реґістр їхньої інтонаційної палітри – молитва. У ній не відчутне те віртуозне володіння нюансами легкої іронії в розмовній мові, уміння несподівано й різноманітно зіштовхувати їх на всіх рівнях тексту, котре у Бродського є таким виразним. У Стуса багат шаровість значень, у тому числі й уведених через інтертекстуальні зв'язки, просвічує в глибині – вони не підкреслені ефектними прийомами. На фоні неоавангардистських пошуків в українській поезії 1960-х рр. (Іван Драч, Микола Вінграновський, Василь Голобородько, Ігор Калинець, поети «нью-йоркської

школи» та ін.) вірші Стуса вважаються «традиційними». Цю думку не раз висловлювали його колеги-шістдесятники [див. у післямові М. Коцюбинської: 16, 210], збереглася вона й донині.

Однак у вираженні головної філософської проблеми – проблеми відчуження – обидва поети навдивовижу схожі. Як і в застосуванні скупих засобів для художнього позначення зовнішніх обставин – власне, вони ледве вгадуються:

<i>Коли б не ти – оця зима</i>	<i>вглядаюся в сумне вікно –</i>
<i>мені була б, як нескінченна</i>	<i>і бачу мигдалеве око,</i>
<i>оскліла вулиця. Для мене</i>	<i>Вітчизно, Матере, Жоно!</i>
<i>без тебе і життя нема.</i>	<i>Недоля ця, коли б не ти,</i>
<i>Коли б не знав, що в тиші тиш</i>	<i>мене косою підкосила,</i>
<i>і в п'яті темні немає</i>	<i>а ти всі крила розкрилила</i>
<i>твоєї свічки, що світає</i>	<i>і на екрані самоти</i>
<i>попід безоднею узвиш –</i>	<i>до мене крізь віки летіла</i>
<i>я збожеволів би давно.</i>	<i>і шепотіла, шепотіла:</i>
<i>Щодень за днем, щорік за роком</i>	<i>Це ти, мій сину. Муже, ти! [17, 79]</i>

У процитованому цілком вірші відчутні не лише численні українські поетичні зв'язки з образом Матері-вітчизни, а й блоківська ремінісценція: «*О, Русь моя! Жена моя! До боли / Нам ясен долгий путь!*». Д. Стус у своїх примітках зауважив: «Загалом триєдиний жіночий образ – дружини, матері та вітчизни – домінує в більшості ліричних творів “Палімпсестів”, невіддільний від реальних рис далекої коханої» [17, 433-434].

Стосовно використання лексично- та стилістично-образних засобів, підходу до мовного матеріалу у Бродського і Стуса також бачимо схожість: передусім винахідливість і невимушеність лексичних новоутворень та фразеологічних / словотвірних порушень («*надцятото мартобря*» – ремінісценція з гоголівських «Записок божевільного», «*ангелов и самого*» [Бога?], «*конца и края*» [нет] – «пустелею моїх молодощасть», «*кождодня вертаюся в витóки*», «*ступати безвратною дорогою*» [«*Ти десь живеш на призабутім березі...*» – 17, 52-53]). У Бродського вражає гра стильовими засобами. Наприклад, в аналізованому тексті

використано як прийом вставний вираз, виділений з обох боків знаком тире: «как не сказано ниже по крайней мере».⁴ В ускладненій синтаксичній конструкції єдиного речення, з якого складається цілий текст вірша, його роль споріднена з роллю винахідливих ремарок у відточеному стилі пушкінської оповіді в «Євгенії Онєгіні»: «И вот уже трещат морозы / И серебрятся средь полей... / (Читатель ждёт уж рифмы розы; / На, вот возьми ее скорей!)». Бродський, двічі – через рядок – вживши обставину *ночью* («поздно ночью в уснувшей долине... извиваясь ночью на простыне»), немов би вимушено напіввибачається перед читачем за неохайність стилю, однак насправді вираз якнайдоцільніший: нічному монологів змученого безсонням ліричного героя він додає спонтанності, невимушеності – складна синтаксична конструкція стає природним, непередбачуваним мовленням.

Точно розрахована й доречність незакінчених чи ніби мимохіть нагромаджуваних кліше з відповідного жанрові (лист / послання) мовленнєвого вжитку, і порушення синтаксису («дорогой уважаемый милая, но неважно / даже кто»⁵), і перемішування книжних та розмовних одиниць (церемонно-книжний сполучник «*ибо*», що набуває іронічного звучання у сусідстві зі шматками листовних звертань-кліше, оксиморонне сусідство заперечного займенника «*ниоткуда*» зі клішованою формулою квазіінтимного послання – «*с любовью*» – і макабричним «*надцатым мартабря*» у цьому словнику звучить цілком органічно).

Звернемо увагу й на ритмічну структуру вибраного вірша. У його автора блискуче володіння віршовою технікою незрідка навмисне змінюється удаваною недорікуватістю, важким / заплутаним синтаксисом і ритмічною безсистемністю («Я был в Мексике, взбирался на пирамиды. / Безупречные геометрические громады / рассыпаны там и сям на Тегуантепекском перешейке. / Хочется верить, что их воздвигли космические пришельцы, / ибо обычно такие вещи делаются рабами. / И перешеек усеян каменными гробами» – «До Євгенія»). У «*Ниоткуда с любовью...*» автор використовує гнучку ритмічну структуру дольника, близьку до розмовної мови. Ускладненість синтаксису, шорсткі у вимові, шерехаті звуко- й

⁴ Див. коментар у статті Х. Є. Кіма: це, мовляв, діловий стиль, уведений як метатекстуальне мовлення; іронічно підкреслений ним вираз «починає говорити про те, як пишеться вірш, частиною котрого є ці слова» [6, 13].

⁵ Читачі вгадували в цих словах інтертекстуальні відголоси із творів С. Єсеніна 1925 року – поезії «*Кто я? Что я? Только лишь мечтатель...*» та поеми «*Чёрный человек*» [див.: 1].

словосполуки в першій половині тексту (рівно 8 із 16 рядків) цілком виправдані змістом незв'язного нічного листа-напівмарення, а віртуозно обіграні то лексично незвичною, то вигадливою складною римою (*мартобря – говоря, неважно – не ваш, но*) переноси-анжамбемани у другому, третьому й четвертому рядках змінюються в наступних усе легшими, простими співзвуччями, котрі ностальгійно звучать словесною мелодією з російської поетичної класики («*я любил тебя больше, чем ангелов*», «*твои черты*», «*безумное зеркало*» – у цих виразах вгадуються як попередники Пушкін, Цвєтаєва, Маяковський [див. асоціації, якими ділилися читачі: 1]).

У В. Стуса чуємо заворожуюче алітераціями й асонансами застосування ритмічно різноманітних структур – і на основі класичних регулярних розмірів силабо-тоніки, і введених в українську поетичну традицію з часів «розстріляного відродження» 1920-х рр. тонічних – дольника / павзника, тактовика.

*Уже Софія відструменіла,
відмерехтіла бузковим гроном,
ти йшла до мене, але не встигла
за першим зойком, за першим громом.*

<...>

*Квадратне серце – в квадратнім колі,
в смертнім каре ми падаєм долі.
Благословляю твою сваволю,
дорого долі, дорого болю.
На всерозхресті люті і жаху,
на всепрозрінні смертного скрику
дай мені, Боже, чесного шляху,
дай мені, Боже, гордого лику!*

[«*Уже Софія відструменіла...*» – 17, 153]⁶

Метафори в першому двовірші цього музично вишуканого тексту (в основі ритміки – павзник) контрастують із наступними рядками, де представлені

⁶ Див. також вірш «*Десь цвіте Софія, мов бузок...*» [18, 200].

арештантські будні. Ці метафори означають конкретні обставини в долі автора: після першого арешту в січні 1972 року до липня В. Стус перебував у слідчому ізоляторі КДБ на вул. Володимирській, по сусідству зі Святою Софією Київською – храмовим заповідним комплексом. Золоті бані собору видно з вікон ізолятора [див.: 18, 247]. Д. Стус, коментуючи вірші батька, віднесені до наступного (1973-1974) періоду, на наш погляд, дещо недооцінює закладену в них чуттєво-емоційну силу: «...відсторонені образки буття, уже позбавлені, на відміну від “Часу творчості”, безпосереднього чуттєвого досвіду. “Палімпсести” – це густий змістовно, дещо засухий емоційно, вистояний текст мужа, який давно перейшов потребу переплавляти в текст надміру індивідуальні враження чи емоції. Це – майже закрита для стороннього герметична книга віршів, яку можна назвати метафізичною книгою буття людського духу, приреченого виростати всередину» [18, 330].

Мелодійно й ритмічно вірші Стуса вбирають і стрій народної пісні, і шевченківську традицію, і вишукані співзвуччя модерністських часів, у тому числі й сприйняті через переклади. Адже Стус багато й наполегливо перекладав від початку своєї літературної праці до кінця – в умовах тюрми й табору: з німецької, іспанської, французької, російської, англійської, італійської, польської, словацької, білоруської, ідиш [див. 5 (додатковий) том у зібранні творів, виданому у Львові в 1994-1998 рр.].⁷ Тобто і в своєму формальному новаторстві обидва поети принципово близькі: знаходячись у руслі національної поетичної традиції, свідомо розвивали й розширювали її горизонти.

Висновки. Порівняльний аспект аналізу (навіть на прикладі досить вузького матеріалу) дає можливість прочитати поетичні тексти дещо інакше, ніж їх читають читачі «зсередини» своєї національної традиції. Зокрема, порівняння одного вірша Й. Бродського з віршовими посланнями Стуса виявляють у російській та українській літературі 1960-1970-х рр. не тільки співзвуччя ностальгійної теми, але й схожі

⁷ 2 лютого 1972 року зі слідчого ізолятора В. Стус звернувся до тодішнього голови Спілки письменників України Ю. К. Смолича з листом, який зберігається у 6-му томі його Кримінальної справи (№ 47); у листі він оцінював свою літературну працю таким чином: «За 13-15 років літературної роботи я написав коло 200-300 віршів, із яких друковано було хіба 30-50; маю понад 30 статей про українську літературу, із яких побачило світ хіба 5-10; перекладав вірші різних поетів світу – Блока і Буніна, Пушкіна і Пастернака, Заболоцького і Брехта, Лорки і Енценсбергера, М. Валека і Бородуліна, Ружевича і Бобровського, Гете і Гюнтера, Целяна і Бахмана, Кестнера, Гейне, Гессе, німецьких поетів доби Середньовіччя» [цит. за: 18, 304].

формально-естетичні пошуки, що змінюють обличчя національної культури, збагачують її. При цьому порівнянні кожен із поетів бачиться у глибшій перспективі екзистенційних проблем і майстерності: Бродський – як віртуоз іронії, інтертекстуальних стильових зближень та експериментів, Стус – майстер виявлення глибинних відтінків і напівтонів слова, співзвуччя та відголосів. І кожен залишається настільки причетним своїй культурі, що лише поодинокі читачі (мабуть, завдяки спорідненості дисидентської долі – як-от М. Хейфец) здатні відразу почути й полюбити обох – усупереч політичним протиріччям, ментальному відчуженню, культурній самозосередженості й егоїстичній національній глухоті.

Вірш *«Ниоткуда с любовью, надцатого мартабря...»* Й. Бродського – послання в нікуди, замовляння порожнечі у власній душі; це вираження тупого болю-фантому, що вже, по суті, не болить, а лише гнітить, огортаючи непроникною тугою. Тюремно-табірні послання В. Стуса до дружини – замовляння крові з живої рани, молитва, звернута до найдорожчого образу, щоб притлумити найпекучіший, найгостріший біль, який годі уявити, не відчувши в житті нічого подібного. Проте можна стати чутливішим до чужого болю, читаючи слова, перелиті зі стражденного серця в поетичні рядки.

Список використаних джерел

1. Анимация в презентации (4) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.slideshare.net/tkvg/4-3582464> (02.10.2010).
2. Бродский И. На независимость Украины [Электронный ресурс] / Иосиф Бродский. – Режим доступа : http://zenpiter.narod.ru/jn_ok_freedom.html (02.10.2010).
3. Бродский И. Письма римскому другу : стихотворения / Иосиф Бродский ; сост. Е.С. Чижова ; худож. В.А. Панкевич. – Л. : Ленинградский комитет литераторов, ЭТС «Экслибрис», 1991. – 192 с., ил.
4. Бродский И. Формы времени : стихотворения эссе, пьесы : в 2 т. Т. 1 : Стихотворения / Иосиф Бродский ; сост. В. И. Уфлянд ; худож. С. В. Баленок. – Мн. : Эридан, 1992. – 480 с.

5. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років / Георгій Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.
6. Ким Х. Е. Концепция диалога М. Бахтина и метатекст у И. Бродского [Электронный ресурс] / Ким Хюн Еун. – Режим доступа : <http://www.l.u-tokyo.ac.jp/~slav/postcom/02kim.pdf> (02.10.2010).
7. Колошук Н. Г. Анализ одного стихотворения в сравнительном аспекте: диссидентские послания 1970-х гг. («Ниоткуда с любовью, надцатого марта...») И. Бродского и тюремно-лагерные стихотворения В. Стуса) / Н. Г. Колошук // Иосиф Бродский в XXI веке : материалы международной научно-исследовательской конференции. Санкт-Петербург, 20-23 мая 2010 г. / под ред. О. И. Глазуновой. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ ; МИРС, 2010. – С. 241-247.
8. Коцюбинська М. Поет / Михайлина Коцюбинська // Стус В. Твори : у 4 т 6 кн. Т. 1. Кн. 1 : Зимові дерева. Веселий цвинтар. Круговерть / Василь Стус ; підгот. текстів, упоряд. та приміт. М. Гончарука, В. Макарук, Д. Стуса ; передм. М. Коцюбинської ; ред.. тому М. Гончарук. – Львів : Вид. спілка «Просвіта», 1994. – С. 7-38.
9. Куллэ В. Иосиф Бродский: библиографический обзор [Электронный ресурс] / Виктор Куллэ. – Режим доступа : <http://screen.ru/vadvad/Litoboz/brbibl1.htm> (03.10.2010).
10. Марамзин В. Первое собрание. К истории 5-томного собрания сочинений Иосифа Бродского, выпущенного в ленинградском «самиздате» в 1972-1974 годах / Владимир Марамзин // История одного политического преступления / Харьковская правозащитная группа ; худож.-оформитель Б. Захаров. – Харьков : Права людини, 2006. – С. 3-16.
11. На независимость Украины – Поэзия.ру – Литературный салон [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.poezia.ru/salon.php?sid=25995> (02.10.2010).
12. Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Ч. 1 / упоряд. Б. Підгірного. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – 336 с.

13. Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Ч. 2 / упоряд. Б. Підгірного. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 320 с.
14. Романова И. В. Поэтика Иосифа Бродского: лирика с коммуникативной точки зрения : [монография] / И. В. Романова ; Смоленский гос. ун-т. – Смоленск : Изд-во СмолГУ, 2007. – 328 с.
15. Семенова Е. Поэма Иосифа Бродского «Часть речи» [Электронный ресурс] / Екатерина Семенова. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/slo/2001/2/semen.html> (03.10.2010).
16. Стус В. С. Дорога болю : поезії / Василь Стус ; упоряд. та післямова М. Х. Коцюбинської. – К. : Рад. письменник, 1990. – 222 с.
17. Стус В. Твори : у 4 т. 6 кн. Т. 3. Кн. 1 : Палімпсести / Василь Стус ; упоряд., приміт. та підгот. текстів Д. Стуса. – Львів : Вид спілка «Просвіта», 1995. – 479 с.
18. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість / Дмитро Стус. – Вид. 2-е, випр. – К. : Факт, 2005. – 368 с. : іл.
19. Хейфец М. Иосиф Бродский и наше поколение / Михаил Хейфец // История одного политического преступления / Харьковская правозащитная группа ; худож.-оформитель Б. Захаров. – Харьков : Права людини, 2006. – С. 17-36.
20. Хейфец М. Украинские силуэты / Михаил Хейфец. – Б. м. : Сучасність, 1983. – 288 с.